

Petnaesto poglavlje (101–110) prikazuje pisanje jugoslovenske historiografije i publicistike o pogubljenju. Ono se skoro do danas zasnivalo na nedovoljno tačnoj verziji do koje je došla Komisija za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Kao i kod ranijih svedočanstava, Frank detaljno ukazuje na greške u prikupljenim podacima i njihovoj interpretaciji.

Šesnaesto poglavlje (111–121) bavi se ljudima odgovornim za pogubljenje. U prethodnim poglavljima o njima je višestruko bilo reči, a stepen njihove krivice, odnosno postojanje ili nepostojanje dokaza za delove krivice Frank pažljivo utvrđuje. Sedamnaesto poglavlje (122–127) predstavlja rad ljudi koji su fotografski i filmski zabeležili pogubljenje – ono što mu je prethodilo i što mu je sledilo. I ovde autor, uvažavajući korisnost dobrog dela foto-materijala, ukazuje na manjkavosti njihovog rada, a još više kasnijih izjava o okolnostima rada. Kratko osamnaesto poglavlje (128) navodi druga pogubljenja tokom okupacije u okolini Pančeva (posebno u Jabuci), kao i stradanje pančevačkih i drugih folksdojčera prilikom oslobođenja i tokom postojanja koncentracionih logora za domaće Nemce. To je kratki podsetnik da u ratovima jedan pokolj nikad ne ostaje sam, odnosno da je sam rat veći zločin od svih ratnih zločina. Glavni tekst se završava Zaključkom (129–132) u kome Frank ponovo sažeto iznosi svoje glavne nalaze, ali i moli za dalje informacije koje bi mu omogućile da dublje pronikne u neka nedovoljno razjašnjena pitanja. Ostali deo knjige (132–195) (skoro jednu trećinu!) predstavljaju dokumenti iz nemačkih i srpskih arhiva koje je autor koristio, i koje povremeno još jednom dodatno komentariše. Na samom kraju dat je pregled izvora i literature (196–199).

Nošen istinoljubivošću i željom za individualizacijom krivice Jozef Frank se poduhvatio izuzetno teškog, gotovo detektivskog posla i obavio ga na vrlo dobar način. Za to što rezultat nije odličan odgovornost ne snosi autor, nego je reč o nedostatku dokumenata koji bi omogućili utvrđivanje nepobitne istine o mnogim pitanjima. Na osnovu dostupnih izvora autor se potrudio da se maksimalno primakne istini – bilo da je u pitanju ubistvo 9 folksdojčerskih usijanih glava, ili krivica pojedinih odgovornih, ili moguća odgovornost uticajnih pojedinaca. Niko nije optužen ako za to nije bilo dokaza, ali niko nije sasvim oslobođen sumnje ako za nju postoje razlozi. Zločin je jednoznačno osuđen, ali i tendencija da se krivica za njega paušalno svali na

celokupno nemačko stanovništvo Pančeva. Mada se potpuna istina verovatno nikada neće saznati, ova knjiga nam pomaže da joj se približimo i da se oslobodimo nekih dosadašnjih „saznanja“ koja su počivala na neproverenim tvrdnjama, glasinama i potpuno nemogućim pretpostavkama a prečesto su ponavljana u historiografiji, publicistici i javnom prostoru. Na određen način, knjiga može poslužiti kao ogledni udžbenik kako istoričar treba da traga za istinom, a posebno kao uzor kritike modernih istorijskih izvora, uključujući fotografske i filmske.

Zoran Janjetović

Слободан Бјелица, СПОРОВИ ОКО АУТОНОМИЈЕ ВОЈВОДИНЕ: КЊИГА ДРУГА: 1974–1988, Београд, Службени гласник, 2021, 568.

Mnoge teme iz istorije Jugoslavije i dalje čekaju istoričare koji će im se posvetiti, te tako nauči i javnosti rasvetliti još neki dio naše prošlosti. Ipak, čini se da istorija Vojvodine nije jedan od takvih slučajeva jer se polako sužava lepeza otvorenih pitanja iz ove oblasti. Jedan od istoričara koji snosi najveće zasluge za to jeste prof. dr Slobodan Bjelica, redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Nakon monografija koje se bave pojedinim temama iz istorije vojvođanskog prostora u međuratnom periodu (*Radikali u Vojvodini 1919–1929. i Politički razvoj Novog Sada između dva svetska rata*), Bjelica je 2015. objavio monografiju *Sporovi oko autonomije Vojvodine, Knjiga prva: 1961–1974*, te je kao očekivani nastavak na ovu knjigu 2021. iz štampe izašla monografija *Sporovi oko autonomije Vojvodine, Knjiga druga: 1974–1988*, koja se hronološki nastavlja na prvu i tako zaokružuje ovu bitnu temu. Iako autor skreće pažnju na pojedine teme koje i dalje čekaju svoje istraživače, ovim za sada obrađenim temama istorija Vojvodine u Jugoslaviji, najprije socijalističkoj, u mnogome je postala jasniji dio naše prošlosti.

Malo je stvari u kojima se ova monografija razlikuje od svog prvog dijela. Strukturisanje teksta, izbor tema, način pisanja i komentari autora, korišteni izvori i druge komponente predstavljaju nastavak prve knjige, što je i očekivano imajući u vidu da je sadržaj obje knjige dosta sličan, a način na koji ga je autor predstavio u prvoj knjizi se pokazao kao odgovarajući prema ocjenama struke.

Bjelica je kao izvore najviše koristio arhivsku građu. Kako sam naglašava, zbog velike količine građe najprije je korišten Arhiv Vojvodine, a manje Arhiv Srbije, dok su arhivi ostalih federalnih jedinica i organizacija „ostavljeni za naknadna proučavanja“. Bitno je naglasiti da je od početka evidentna objektivnost autora i dosta ujednačen prikaz stavova sukobljenih strana. Značajan broj informacija autor je našao i u obimnoj zaostavštini Đorđa Radosavljevića Grneta, svojevremeno predsjednika Predsjedništva SAP Vojvodine. Desetine memoarskih i dnevničkih zapisa autor je na odgovarajući način iskoristio da djelo upotpuni brojnim zanimljivim informacijama, a pregledom najznačajnijih novosadskih i beogradskih dnevnih listova, osim što je dodao brojne detalje u vezi sa događajima, autor je predstavio i vrednovao njihovo pisanje, jednako kritikujući propagandu i pristrasnost. Ponajmanje su korišteni istoriografski radovi kojih za ovaj period istorije i odabranu temu ima mali broj. Kako najveći dio navedenih izvora predstavljaju izjave učesnika u sporovima, izvještaji sa sjednica i slično, autor je našao pogodnost da dijelove tih izvora u tekst uklopi u originalnom obliku, pa tako neobično veliki broj rečenica u radu predstavlja kombinaciju autorovih misli i odgovarajućih citata iz tih dokumenata. Sa namjerom da priču ne učini suviše komplikovanom, profesor Bjelica je uglavnom imao tematski a ne hronološki pristup pisanju, odnosno težio je da analizu svake teme privede do njenog kraja, a potom se vraćao unazad i nastavljao da piše otvarajući nova pitanja, čime je zaobiđeno istovremeno ukrštanje više tema i tako olakšano razumijevanje svake od njih pojedinačno.

Istraživanje o istoriji Vojvodine u socijalističkoj Jugoslaviji svakako predviđa i povremeno povezivanje sa događajima iz druge pokrajine, Kosova. Ipak, imajući u vidu obim koji bi monografija imala uz dodatna istraživanja kosovskog problema, Bjelica je analizu dešavanja na Kosovu sveo na minimalan nivo, odnosno samo na one momente koji su od neposrednog i izuzetnog značaja za dešavanja u Vojvodini. Za ovaj hronološki okvir to su svakako refleksije nemira na Kosovu 1981. na Vojvodinu i aktivnost kosovskih Srba u finišu sporova oko autonomije Vojvodine, odnosno ljeta i jeseni 1988.

Kako su načini funkcionisanja partijskih komiteta, društveno-političkih organizacija i djelovanje funkcionera u ovoj knjizi prikazani detaljno i sa više različitih okolnosti, čitalac

ima priliku i da upozna politički sistem u jugoslovenskom socijalizmu, njegove komponente, utvrđene obrasce djelovanja funkcionera i organizacija.

Sadržaj knjige ispunjen je konfliktnim situacijama koje je autor ravnomjerno obrazlagao predstavljajući argumente sukobljenih strana. Bjelica je, kada je to evidentno, skretao pažnju na netačnosti u određenim iskazima, ali sa tim kritikama nikako nije stajao na stranu jednog ili drugog rukovodstva, što dodatno pojačava utisak o njegovoj objektivnosti, koju nije lako postići radeći na ovako kompleksnoj temi koja je i danas aktuelna, iako je ideja autonomije danas, kako on zaključuje, „na političkoj margini“.

Veliki dio sadržaja obuhvataju čisto političke rasprave, izjave, pamfleti, rezolucije i reakcije na njih, te rasprave o primjeni i promjeni ustava, ali pored toga posebno zanimljiv i obiman dio rada jesu sporovi oko brojnih pitanja koja nisu nužno vezana za politiku, ali je politika u ovom slučaju izvršila značajan, pa često i ključan uticaj na njih. Tako je sve vrijeme bilo aktuelno pitanje društvenog plana Vojvodine, a tema analize bili su i sporovi oko Radio televizije Novi Sad, proizvodnje električne energije, Vojvođanske akademije nauka i umetnosti, a u vezi sa njom i *Enciklopedije Vojvodine*, zatim pitanja upisa vojvođanskih studenata na Beogradski univerzitet, spoljne trgovine, saobraćaja, naftne i hemijske industrije, opštenarodne odbrane. Posebno su izdvojeni primjeri uticaja politike na kulturu i u vezi sa tim najprije slučaj pozorišne predstave *Golubnjača*, zatim pisanje *Istorije SKS*, *Istorije SKJ* i Memorandum SANU.

Kompozicija monografije počiva na četiri cjeline. Njima prethodi Predgovor u kome autor objašnjava između kakvih narativa o ovom dijelu prošlosti Vojvodine je smjestio svoju priču. U Predgovoru je nagovješten sadržaj knjige i predstavljeni su izvori na osnovu kojih je knjiga napisana. Prvi dio monografije naslovljen je „U pravcu revizije ustavnih rešenja“. Započinjući priču o sporovima oko autonomije Vojvodine tamo gdje je stala prva knjiga, odnosno u prvim godinama poslije Ustava iz 1974, autor u poglavlju „Plava knjiga, njeni pisci i njeni kritičari“ objašnjava značaj, sadržaj i burne reakcije na takozvanu Plavu knjigu, strogo poverljiv dokument koji je izradila radna grupa Predsjedništva SR Srbije, s ciljem da definiše manjkavosti ustavnog položaja SR Srbije. Uslijedilo je poglavlje „Polet vojvođanske privrede – podsticaji i prepreke“, u kojem Bjelica obrazlaže utica-

je političkih previranja na privredu pokrajine, detaljnije analizirajući pojedine grane. U trećem poglavlju, „Senka 'kontrarevolucije' na Kosovu nad Vojvodinom“, Bjelica analizira obimne rasprave republičkog i pokrajinskog rukovodstva za koje je inicijalna kapisla bila „kontrarevolucija“, odnosno nemiri na Kosovu 1981. Njima je oživljena četiri godine zamrznuta diskusija u toku koje su na površinu izbila „Otvorena pitanja republičko-pokrajinskih odnosa“, što je naslov i tema posljednjeg poglavlja prvog dijela knjige.

Drugi dio knjige naslovljen je „U potrazi za kompromisom“. Tema uvodnog poglavlja, „Usaglašavanje otvorenih pitanja“, jeste nastavak prethodno opisanih rasprava gdje je došlo do kratkotrajnog „otopljanja“ međusobnih odnosa. Izuzetno značajan i zanimljiv momenat iz ovog perioda jeste uspon Slobodana Miloševića na političkoj sceni, čemu i Bjelica posvećuje posebnu pažnju. U drugom poglavlju „Odnosi u Republici – problem federacije“ prikazani su pokušaji saveznog partijskog vrha da utiče na poboljšanje odnosa unutar SR Srbije. Drugi dio knjige završava se poglavljem „Autonomija i kultura: od Golubnjače do Memoranduma“, u kome su predstavljene veze političkih rasprava sa dešavanjima u umjetnosti i nauci.

U posljednjem dijelu, naslovljenom „U susret konačnom raspletu“, autor opisuje sve dinamičniji tok događaja koji će kulminirati u ljeto i jesen 1988. U prvom poglavlju, „Ipak promena, a ne primena Ustava“, Bjelica opisuje smjenu generacija u CK SKS, sa kojom je došlo i do zahtjeva za promjenu saveznog i republičkog Ustava. Rasprave o obimu predviđenih promjena trajale su do same „jogurt revolucije“ i autor ih do kraja pomno prati i analizira. U poglavlju „Osma sednica i potonje zaoštavanje“ autor opisuje dešavanja nakon kojih se kao neprikosnoveni lider srpskih komunista učvršćuje Slobodan Milošević, sa posebnim osvrtom na držanje Vojvodana u tim presudnim momentima. U ostatku poglavlja i dalje su opisane rasprave o ustavnim amandmanima, naravno bez ikakvih rezultata. Ipak, ljeto 1988. donijelo je za politiku SR Srbije do tad nešto neviđeno. Vojvodinu je zapljusnuo talas mitinga čije su teme bile podrška Srbima na Kosovu, ali i podrška republičkom rukovodstvu i protest protiv pokrajinskog. Početak, tok i dešavanja na gotovo svakom od njih te reakcije rukovodstava Bjelica opisuje u poglavlju „Leto '88 – vreme mitinga“. Posebno interesantni u ovom poglavlju jesu prikazi situacije na lokalnom nivou širom Vojvodine, ali i uloga nekih ličnosti kao što

je tadašnji episkop banatski Amfilohije Radović. Posljednje poglavlje naslovljeno je „Finale: 'Jogurt revolucija'“. U njemu autor uporedo objašnjava kako su tekli razgovori o ustavnim amandmanima i splet okolnosti koje su dovele do velikog mitinga u Novom Sadu 5. i 6. oktobra 1988, nakon kojeg je došlo do smjene „autonomaške“ vlasti. Kao što u prvoj knjizi godina početka sporova – 1961. nije i godina kojom autor počinje priču, tako i na kraju – 1988. jeste godina kada su sporovi završeni, ali autor u završnom dijelu „Umesto zaključka: I posle sporova – sporovi“ još jednom daje kraći pregled ideje autonomije Vojvodine ocjenjujući promjene koje su se na tom polju desile poslije 1988, zatim nakon 5. oktobra 2000. pa sve do Ustava Srbije 2006. i Statuta Vojvodine 2009.

Monografija *Sporovi oko autonomije Vojvodine, Knjiga druga: 1974–1988.* predstavlja značajan doprinos srpskoj istoriografiji na polju istorije jugoslovenskog federalizma, socijalističke Srbije, a naročito njenog dijela – SAP Vojvodine. Kako i Bjelica naglašava, i dalje ostaje prostor za naredna istraživanja ovih tema, ali ovom monografijom dat je odgovor na mnoga pitanja koja su i danas prisutna u našoj javnosti te i dalje izazivaju različita tumačenja. Relevantnost teme, dokumentovanost svake navedene informacije, autorova objektivnost i sposobnost za izvlačenje odmjerenih, ali svrsishodnih zaključaka, glavni su razlozi zašto smatramo da je ova monografija obavezna lektira svima koji su zainteresovani za srpsku istoriju 20. vijeka.

Nemanja Vujić

Љиљана Чекић, НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ ВРБАСКЕ БАНОВИНЕ. ОСНИВАЊЕ И УМЈЕТНИЧКИ РАЗВОЈ 1930–1934, књига 1, Бања Лука, Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, Art Print, 2020, 231.

Ljiljana Čekić (Dubrovnik, 1966), glumica je Narodnog pozorišta Republike Srpske i predavač na Nezavisnom univerzitetu Banja Luka. Elektrotehnički fakultet završila je u Banjoj Luci a postdiplomske studije na Fakultetu dramskih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu, gdje je 2015. godine odbranila doktorsku tezu iz istorije pozorišta. Jedan je od rijetkih istraživača istorije pozorišta u Republici Srpskoj.

Objavljena naučna monografija predstavlja dio doktorske disertacije koja se bavi osniva-